

**Ո՞Վ Է ՍՈՒՐԲ ՈՍԿՅԱՆՅ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆՅ
ՎԿԱՅԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԻԾՎԱԾ ԶԱՅՈՅ ԱՐՏԱՇԵՍ ԹԱԳԱՎՈՐԸ,
ԵՒ ՈՎՔԵՐ՝ՆՐԱ ՈՐԴԻՆԵՐԸ**

Սկիզբը՝ 2021 թ. Թ. եւ Ժ. համառնեւում

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՆԱԽՈՐԴ ԵՐՎԱՆԴԻ ՄԱՍԻՆ

Նայկական աղբյուրներում եւ վրաց տարեգրության մեջ հիշված Երվանդը, ըստ պատմագիտության մեջ ընդունված տեսակետի, Արտաշեսի հետ տեղափոխվելով Ք. ա. Բ. դարասկիզբ, հիմնականում նույնացվում է Ստրաբոնի հիշատակած Օրոնտեսի (Երվանդ) հետ¹։ Մ. Ջամչյանը նրան թողնում է հայ եւ վրաց սկզբնաղբյուրներով ավանդված ժամանակաշրջանում եւ համարում է Ք. հ. Ա. դարում նախ Հայաստանի հարավային մասում իշխած (Ք. հ. 67–75 թթ.), իսկ Տրդատ Ա.-ի մահից հետո ողջ երկրին տիրած (75–88 թթ.) թագավոր²։ Ա. Գուտշմիդը եւ Ա. Ժ. Սեն-Մարտենը Երվանդին նույնացրել են Եդեսիայի թագավոր Աբգար Է.-ի (Ք. հ. 109–116 թթ.) որդի Արբանդեսի հետ³։

Համոզիչ տեսակետով Երվանդին Տրդատ Ա.-ի հետ է նույնացրել Լ. Շահինյանը⁴։ Մասնավորաբար նա ուշադրություն է հրավիրել, որ

¹ Տե՛ս СТРАБОН, География, XI, 14, 15, Москва, 1964, էջ 500. Հ. ՄԱՆԱՆԳՅԱՆ, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հտ. Ա., Երեւան, 1977, էջ 104–138. Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը եւ Մովսես Խորենացին, Երեւան, 1966, էջ 201. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. Ա., Երեւան, 1971, էջ 504–505. «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երեւան, 2012, էջ 44–45։

² Տե՛ս Մ. ՎՐԴ. ՉԱՄՁԵԱՆ, Հայոց պատմություն, հտ. Ա., Վենետիկ, 1784, էջ 327–332։

³ Տե՛ս Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը, էջ 177–178։

⁴ Տե՛ս Լ. ՇԱՀԻՆՅԱՆ, Հայաստանը եւ առաջին Արշակունիները, Երեւան, 1993, էջ 33–37, 202–245։

Ստրաբոնի տեղեկությունը Հայաստանի վերջին իշխող Օրոնտեսի մասին անորոշ է՝ համոզիչ լինելու համար, որ Արտաշես Ա.-ն անմիջապես նրան է հաջորդել, իսկ Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո նրա զորավարների գահակալական պայքարի առիթով Ք. ա. Դ. դարավերջում հիշված Օրոնտեսը կամ Կապադովկիայի թագավոր Արիարաթ Բ.-ին (301—280 թթ.) օգնելու առիթով Ք. ա. Դ.—Գ. դարասկզբին հիշված Արդոատեսը եւ Արտաշես Ա.-ն (Ք. ա. Բ. դարասկիզբ) մոտ մեկ դար հեռու են միմյանցից եւ չեն կարող նույնանալ հայ մատենագիրներին եւ վրաց տարեգրությանը ծանոթ Երվանդ եւ Արտաշես զույգի հետ, որտեղ Արտաշեսն անմիջապես հաջորդել է Երվանդին:

Երվանդի եւ Տրդատ Ա.-ի նույն անձը լինելուն ի նպաստ է Շահինյանի բերած զուգահեռներից են նրանց համար հայկական եւ վրաց աղբյուրների նշած նույն ժամանակաշրջանը (ժամանակակից Ներոն, Վեսպասիանոս, Տիտոս, Դոմեթիանոս կայսրերին), իբրեւ օտար աղբյուր՝ Երվանդի մասին վրաց տարեգրության տեղեկությունների համաձայնությունը հայկական աղբյուրների հետ, եւ Տրդատի, եւ Երվանդի առանց ժառանգական հաջորդականության գահակալումը, նրանց՝ Հռոմին դաշնակից լինելը եւ շինարարական գործունեությունը, որը հնարավոր եղավ Ներոնի տրամադրած դրամով: Ուշագրավ է, մասնավորաբար, հետեւյալ զուգահեռը. հայ մատենագրությանը հայտնի չէ Տրդատ Ա.-ի՝ Ներոն կայսրից (Ք. հ. 54—68 թթ.) թագադրվելու իրողությունը, բայց Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն»-ը էական մի մանրամասն ունի, որը մատնանշում է այս դեպքը: Բ. գրքի ԽԷ. գլխի սկզբում պատմիչն ասում է, որ Երվանդին պարտության մատնելուց հետո Սմբատ Բագրատունին արքունի գանձարանում գտավ Սանատրուկի թագը եւ դրանով թագադրեց Արտաշեսին⁵: Մովսես Խորենացու այս տեղեկության մեջ անուղղակի, բայց փաստորեն ասված է, որ Երվանդը հայկական թագը չի կրել, այն դրված է եղել թագավորական գանձարանում, ուրեմն՝ Երվանդը Տրդատն է, որը թագ ստացավ Ներոնից եւ կրել է հռոմեական թագը⁶:

Երվանդի եւ Տրդատ Ա.-ի նույնացմանն ի նպաստ կարող ենք հավելել նաեւ հայ մատենագիրների այն տեղեկությունը, որ Երվանդը միայն մոր կողմից էր Արշակունի: Նույնը կարելի է ասել Տրդատ Ա.-ի մասին, քա-

⁵ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գր. Բ., գլ. ԽԷ., Տփղիս, 1913, էջ 173, աշխ.՝ Երեւան, 1990, էջ 110—111:

⁶ Տե՛ս Լ. ՇԱՀԻՆՅԱՆ, Հայաստանը եւ առաջին Արշակունիները, էջ 232—238:

նի որ պարթեական թագավոր Վաղարշ Ա.-ն (Ք. հ. 51–75/78, 80 թթ.) եւ նրա եղբայր ու հայոց թագավոր Տրդատ Ա.-ն եղբորորդիներն են Արտավան Գ.-ի (Ք. հ. 12–38 թթ.), որի մասին Տակիտոսը (Ա.–Բ. դդ.) ասում է, որ Արշակունի էր մայրական գծով⁷:

Համաձայն Հովսեպոս Փլավիոսի (Ա. դ.)՝ Արտավանին հաջորդել են նրա որդիներ Վարդանը, Գոտարձը, այնուհետեւ՝ որպես վերջինիս եղբայր նշված Վաղարշը⁸: Տակիտոսի տեղեկությունը՝ Վաղարշի հայրը Վոնոնն է⁹, որով Փլավիոսի կողմից Վաղարշին իբրեւ Գոտարձի եղբայր նշելն ընկալվում է որպես Գոտարձի հորեղբորորդի, ուրեմն՝ Արտավանին՝ եղբորորդի¹⁰: Այս տեղեկությունները մեկնաբանված են նաեւ Արտավանին եւ Վոնոնին որպես եղբայրներ եւ վերջինիս որդիներ ճանաչելով Վարդանին, Գոտարձին, Վաղարշին¹¹, որով կրկին պարթեական թագավոր Վաղարշ Ա.-ն, ուրեմն եւ՝ նրա եղբայր հայոց Տրդատ Ա.-ն, եղբորորդիներն են Արտավան Գ.-ի: Բիհիսթունում, սակայն, պահպանվել է Գոտարձի արձանագրությունը, որտեղ նա իրեն կոչում է որդի Գեւի¹²: Այս պարագայում կամ Արտավան անունն այս թագավորի գահակալության անունն է, կամ ուժ է ստանում Տակիտոսի մեկ այլ տեղեկություն այն մասին, որ Գոտարձն սպանեց իր եղբայր Արտավանին¹³. Կարելի է մտածել, որ Գոտարձի հետ Վարդանը, Վոնոնը եղբայրներն են Արտավան Գ.-ի եւ որդիները Գեւի, իսկ Վոնոնի որդիներ Վաղարշ Ա.-ն եւ հայոց Տրդատ Ա.-ն՝ կրկին նրա եղբորորդիները: Ազգակցությունն ինչպես էլ դիտվի, Արտավան Գ.-ով սկսվող պարթեւ Արշակունիների այս կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչները հայտնի են եղել որպես միայն մայրական կողմից Արշակունիներ: Սրանով հայկական աղբյուրներին ծանոթ երվանդի, որը նույնպես մայրական գծով է Արշակունի, եւ Տրդատի նույնությունը լրացուցիչ հիմք է ձեռք բերում: Հիշյալ Վոնոնը, մինչ պարթեական գահին իր կարճատեւ գահակալությունը, եղել է Մարաստանի

⁷ S^{ku} Тацит, Анналы, кн. VI, 42, «Сочинения», т. I, Ленинград, 1969, էջ 174:

⁸ S^{ku} Иосиф Флавий, Иудейские древности, XX, 3, 4, т. II, Москва, 2002, էջ 411–412:

⁹ S^{ku} Тацит, Анналы, кн. VI, 42, «Сочинения», т. I, էջ 201:

¹⁰ S^{ku} Ա. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ, Քննական պատմության Հայոց, հտ. Բ., Թիֆլիս, 1895, էջ 93–94: Ընկալվում է նաեւ Գոտարձի եղբորորդի, Արտավանի թոռ. տե՛ս www.parthia.com/parthia_gene.htm:

¹¹ S^{ku} М. Дьяконов, Очерки истории древнего Ирана, Москва, 1961, էջ 223–224:

¹² S^{ku} Н. Дибвойз, Политическая история Парфии, СПб, 2008, էջ 155:

¹³ S^{ku} Тацит, Анналы, кн. XI, 8, «Сочинения», т. I, էջ 182:

թագավոր¹⁴, եւ նրա որդիները հարակից Հայաստանում՝ հայ Արշակունիների արքունիքում, կարող էին ծանոթ լինել եւ դիրք ունենալ, ինչպես Երվանդի (Տրդատ Ա.) վերաբերյալ հաղորդում է Մովսես Խորենացին:

Երվանդի եւ Տրդատ Ա.-ի նույն անձը լինելու մասին է վկայում նաեւ Արտազյան գավազանագրքի այն տեղեկությունը, որ Սուրբ Թադեոս առաքյալի կողմից Արտազի աթոռի եպիսկոպոս ձեռնադրված Զաքարիան Քրիստոսի համբարձումից (33 թ.) 42 տարի անց նահատակվել է հայոց Երվանդ թագավորի կողմից¹⁵: Նահատակությունը, ուրեմն, տեղի է ունեցել 74/5 թ.՝ Տրդատ Ա.-ի գահակալության շրջանում, հետեւաբար՝ օտար աղբյուրներին (բացի վրաց) Տրդատ անունով հայտնի հայոց թագավորը հայ եւ վրաց աղբյուրներին ծանոթ է Երվանդ անունով: Կարելի է զգուշանալ, որ սկզբում Հովհաննես վարդապետի (է. դ.), այնուհետեւ Արտազի արքեպիսկոպոս Զաքարիա Ծործորեցու (ԺԴ. դ.) ընդօրինակած գավազանագրքում թագավորները կարող են ավելացված լինել ներդաշնակ հայ մատենագրությանը, սակայն, նախ՝ հիշատակված յոթ հայրապետներից միայն երկուսի դեպքում է նշված ժամանակակից արքան, այսինքն՝ չի երևում միջամտություն: Այնուհետեւ՝ գավազանագիրքը մատուցում է հայ պատմիչների հաղորդածից տարբեր մի իրողություն: Հիշված երկրորդ հայ արքան Վաղարշ է (Վաղարշ Բ.), որի եւ Մարկոս Ավրելիոս կայսեր օրոք նշված է Ղեւոնդիոս հայրապետի նահատակությունը: Հայ պատմիչներին, սակայն, հայտնի է, որ Մարկոս Ավրելիոսի ժամանակակիցն է ոչ թե հայոց թագավոր Վաղարշ Բ.-ն, այլ նրա հայր Տիգրանը (հռոմեացիներից Սոհեմոս կոչված), որը գահ բարձրանալով շուրջ տասնամյակ վաղ Մարկոս Ավրելիոս կայսրից եւ իշխելով 42 տարի՝ նաեւ մահացել է այս կայսրից հետո (ըստ Մովսես Խորենացու՝ իշխել է 150—191 թթ.): Այսինքն՝ գավազանագիրքը հայ պատմիչների հետ համաձայնելով չէ, որ նշում է Ղեւոնդիոս եպիսկոպոսի նահատակությունը Մարկոս Ավրելիոսի եւ հայոց Վաղարշ թագավորի ժամանակ:

¹⁴ Տե՛ս անդ, էջ 201:

¹⁵ Տե՛ս «Անընդհատ շարունակութիւն առաքելական յաջորդութեան Ուղղափառ Ս. Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց», «Արարատ», 1868, Ա. տարի, թիւ Ը., էջ 102—105. Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ, Քրիստոնէութեան հետքեր Հայաստանի մէջ նախքան Գրիգոր Լուսաւորիչ, Վենետիկ, 1979, էջ 79—83. ԵԶՆԻԿ Մ. ՎՐԻ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Հայ Եկեղեցու պատմություն, մաս Ա., Ս. էջմիածին, 2000, էջ 18. ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐԽԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, հտ. Ա., Ս. էջմիածին, 2001, պուն. 28—29:

Գավազանագրքի այս տեղեկությունը, սակայն, բացատրության կարիք ունի, որովհետեւ Վաղարշ Բ.-ի գահակալությունը չի համընկնում Մարկոս Ավրելիոսի գահակալության հետ. Վաղարշ Բ.-ն իշխել է 186—198 թթ. (ըստ Մովսես Խորենացու՝ 191—211 թթ.), Մարկոս Ավրելիոս կայսրը՝ 161—180 թթ.: Այս կայսեր վերջին տարվա հետ Ղեւոնդիոս եպիսկոպոսի նահատակության տարին համընկնում է, եթե միջակա եպիսկոպոսների աթոռակալության տարեքանակները հաշվարկում ենք նախորդի վերջին տարին դիտելով որպես առաջին՝ հաջորդի համար, եւ ըստ այդմ՝ Ղեւոնդիոս եպիսկոպոսի նահատակության տարին դիտում 179/180 թ.: Գավազանագրքում Վաղարշ Բ.-ին այս տարվա մեջ հիշատակելը ցույց է տալիս, որ նա հոր՝ Տիգրան Սոհեմոսի օրոք գահակից է եղել նրան: Վերջինս արդեն չափահաս էր հոր՝ Արտաշեսի իշխանության շրջանում (մահ՝ 128 թ.), գահի է եկել եղբայրների 23 տարի իշխանությունից (Արտավազդի՝ 2, Տիրանի՝ 21) հետո, փաստորեն՝ հասուն տարիքում, եւ 179/180 թ., երբ նահատակվել է Ղեւոնդիոսը, նա, 30 տարի գահին լինելով, ավելի քան 80-ամյա ծերունի էր, հետեւաբար՝ որդու՝ Վաղարշ Բ.-ի գահակցությունն ու փաստական իշխանություն իրականացնելը ոչ միայն անհավանական չեն, այլեւ անհրաժեշտություն էին: Կարծում ենք, որ Վաղարշ Բ.-ին հայրը՝ Տիգրան Սոհեմոսը, գահակից է դարձրել իր երկրորդ գահակալման սկզբում՝ 164 թ. հաջորդած առաջին տարիներին, երբ մերժել է Արշակունի գրանցել իր եւ Ռուփիի որդիներին, որով մի քանի տարի առաջ հռոմեացիների դեմ ապստամբած իր երկրում բացահայտ է դարձրել, թե ով է լինելու հաջորդ գահակալը: Այսպես մտածելու հիմք է ընձեռում Սուքիասյանց վկայաբանության վերոհիշյալ տեղեկությունը, թե նահատակությունից փրկված Սուքիասյաններից երկուսը որոշ ժամանակ անց մահացել են, իսկ դրանից կարճ ժամանակ անց կառուցվել է Վաղարշակերտը: Սուքիասյանց նահատակությունը, տեսանք, տեղի է ունեցել 148 կամ 150 թ., ուրեմն որոշ ժամանակ անց Վաղարշակերտի կառուցումը կարող էր լինել 164 թ. հետո, երբ գահին վերադարձած Տիգրան-Սոհեմոսը գահակից է դարձրել Վաղարշ որդուն: Վերջինիս կողմից Վաղարշակերտի կառուցումը հասկանալի է դառնում նաեւ այն առումով, որ Տիգրան Սոհեմոսի նստավայրը հռոմեացիների կողմից մայրաքաղաք դարձրած Նոր քաղաքն էր (հնագույն Վարդգեսավանը), որտեղ նաեւ հռոմեական կայազորն էր կանգնած, իսկ Արտաշատը վնասված էր պատերազմից: Վաղարշը կառուցել է իր նստավայրը՝ Վաղարշա-

կերտը, իսկ միայնակ կառավարելու շրջանում արդեն պարսպով պատել եւ կառուցապատել է մայրաքաղաք Նոր քաղաքը, որն այդուհետ կոչվել է Վաղարշապատ¹⁶:

Այս ամենով կարող ենք վստահանալ, որ Արտազի գավազանագիրքը չի լրացվել ըստ հայ պատմիչների, եւ վերոհիշյալ տեղեկությունը, թե Թադեոս առաքյալի կողմից Արտազի աթոռի եպիսկոպոս ձեռնադրված Զաքարիան Քրիստոսի համբարձումից 42 տարի անց (այն է՝ 74/75 թ., Տրդատ Ա.-ի իշխանության շրջանում) նահատակվել է հայոց Երվանդ թագավորի կողմից, արժանահավատ է եւ նույնպես ցույց է տալիս, որ հայ մատենագրությունը հայտնի Երվանդը Տրդատ Ա.-ն է:

Այն իրողությունը, որ Երվանդն արքունիքն իր կառուցած Երվանդաշատ է փոխադրել Արմավիրից¹⁷՝ Երվանդունիների հնագույն մայրաքաղաքից, չի հիմնավորում նրա Երվանդունի լինելը: 59 թ. Կորբուլունի կողմից հիմնովին կործանված Արտաշատը վերակառուցելու համար տեւական ժամանակ էր պետք, եւ բնական է, որ Երվանդ Տրդատ Ա.-ն նախապես հաստատվել է Արմավիրում: Արաքսի հոսանքի փոխվելու պատճառով նա նոր նստավայր է կառուցել՝ Երվանդաշատ քաղաքը, նաեւ՝ Բագարանը, որտեղ փոխադրել է կուռքերը, որպեսզի ժողովուրդն իր նստավայր հոծ բազմությունը այցելելու առիթ եւ հնարավորություն չունենա: Սա նույնպես խոսում է նրա ոչ Երվանդունի ծագման, հայ իրականությունը խորթ լինելու մասին եւ լրացուցիչ հավաստում նրա նույնությունը Տրդատ Ա.-ի հետ:

Այս մասին վկայում են նաեւ Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները: Արմավիրից ոչ հեռու գտնված այս արձանագրությունները, ինչպես հիմնավորել է Հ. Մանանդյանը¹⁸, վերաբերում են Երվանդի եւ Արտաշեսի մասին Մովսես Խորենացու պատմածին, բայց նրա տեսակետով վերագրվում են Երվանդունի Երվանդ Վերջինին եւ Արտաշես Ա.-ին

¹⁶ Ք. հ. թ. դարի երկրորդ կեսում Հայաստանում հռոմեական զորամասերի առկայության, նաեւ Նոր քաղաքում հռոմեացիների կողմից տեւական ժամանակ իրականացրած կառուցումների մասին վկայում են նաեւ պեղումների արդյունքները (տե՛ս Ժ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, Վաղարշապատի հիմնադրման հարցի շուրջ, ՊՔՀ, 2010, թիվ 1, էջ 11–24): Թեպետ հեղինակը Նոր քաղաքը չի առնչում հին Վարդգեսավանի հետ, բայց հռոմեացիներից հետո քաղաքի պարսպապատումն ու կառուցապատումն իրավացիորեն վերագրում է Վաղարշ Բ.-ին:

¹⁷ Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գք. Բ., գլ. ԼԹ. եւ Խ., 1913, էջ 165–166, աշխ.՝ 1990, էջ 105–106:

¹⁸ Տե՛ս Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երեւան, 1946, էջ 18–32:

(Ք. ա. Բ. դ.): 1927 թ. գտնված երկրորդ քարի Ա. եւ Դ. արձանագրությունները, սակայն, ունեն տողեր, որոնք, կարծում ենք, տարակույս չեն թողնում, որ խոսքը վերաբերում է Մովսես Խորենացու եւ հայ պատմիչների հիշատակած Արշակունի Երվանդին եւ Արշակունի Սանատրուկի որդի Արտաշեսին, որոնք ապրել են Ք. հ. Ա. դարում (Արտաշեսը՝ մինչեւ Բ. դարասկիզբ): Հիշյալ Ա. արձանագրությունը ողջույն եւ մաղթանք է, որը Միթրաս թագավորը (ըստ Հ. Մանանդյանի՝ արմավիրցիների քուրմ-թագավորը) ուղղել է Երվանդ թագավորին: Միթրասի խոսքը Ա. Բուտունովան կարդացել է այսպես. «Եթե դու առողջ ապրում ես, ապա լավ կլիներ, որ ողջ-առողջ ապրեր նաեւ նրա սերունդը: Ողջ-առողջ լինելով՝ դու կբոլորես թագավորությունդ...»¹⁹: Բնականաբար, ուշագրության է արժանի, թե ինչու է Արմավիրի քուրմը հորդորում, որ լավ կլիներ, եթե ողջ-առողջ ապրեր նաեւ նրա սերունդը, եւ ում սերնդի մասին է խոսքն այստեղ: Վերստին անդրադառնալով, որ համաձայն Մովսես Խորենացու՝ բռնություն միջխանության եկած Երվանդը հրամայել էր սպանել Սանատրուկի որդիներին, եւ փրկվել էր միայն մանուկ Արտաշեսը²⁰: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ մինչ այդ Երվանդը Արծրունիներին, որ դայակներն էին Սանատրուկի որդիների, վստահեցրել էր, որ ապահով լինեն²¹: Կարելի է ենթադրել, որ նախապես նա խոստացել էր նաեւ չվնասել Սանատրուկի որդիներին, եթե ապահովություն էր խոստացել նրանց դայակներին: Արձանագրությունը հաստատում է պատմիչների այս վկայությունները եւ վերաբերում է այն ժամանակին, երբ Երվանդը նոր էր եկել իշխանություն, հաստատվել Արմավիրում, եւ Արմավիրի քուրմը նրան հորդորում է չվնասել Սանատրուկի որդիներին՝ ասելով. «...լավ կլիներ, որ ողջ-առողջ ապրեր նաեւ նրա սերունդը»: «Նրա» բառի ներքո Սանատրուկի անձի այս անխուսափելի վերականգնումը հնարավոր չի դարձնում Երվանդ եւ Արտաշես հաջորդաբար թագավորած արքաների մասին հայ պատմիչների հաղորդածը, ինչպես եւ հիշյալ արձանագրության ժամանակը տեղափոխել Քրիստոսից առաջ ժամանակաշրջան:

¹⁹ А. Болтунова, Греческие надписи Армавира, «УИИИ» ԳԱ Հայկական ֆիլիալի Տեղեկագիր», 1942, էջ 44, 58:

²⁰ Տէս Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գք. Բ., գլ. ԼԷ., 1913, էջ 161–163, աշխ.՝ 1990, էջ 103–104:

²¹ Տէս Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, դպր. Ա., գլ. Է., Կ. Պոլիս, 1852, էջ 53–54, աշխ.՝ 1978, էջ 72:

Ուշագրավ է նաեւ արձանագրության ընթերցվող վերջին միտքը՝ «...ողջ-առողջ լինելով՝ դու կբոլորես թագավորությունդ...»։ Վնասված հատվածի տրամաբանական շարունակությունը հավանաբար եղել է այն միտքը, որ բռնություն գործադրելով՝ չես բոլորի թագավորությունդ, այսինքն՝ խաղաղ վախճան չես ունենա։ Ինչ-որ մեկի ոչ խաղաղ վախճանի մասին է պատմում նույն քարի Դ. արձանագրությունը։ Այստեղ ասվում է, որ Նումենիոսը «կսկծալի խոսքով» թագուհուն հայտնում է ամուսնու մահը, որը «անփառունակ չէ», քանի որ նա «շունչը փչել է զենքը ձեռքին»։ Կարելոր է հատկապես մտքի շարունակությունը, որ «գեղեցիկ Հայաստան երկիրը նվաճողին սպանեցին զինվորները»²²։ Ա. Բոլտունովան արձանագրությունը վերագրել է Ք. ա. Բ. դարին՝ համարելով, որ խոսքը Սելեւկյան Անտիոքոս Դ. թագավորի մասին է՝ իբր սպանված հայոց Արտաշես Ա.-ի կողմից։ Հ. Մանանդյանը, սակայն, կարծում է, որ այս արձանագրությունը մեկ ամբողջություն է նախորդի հետ եւ արտահայտում է Արտաշեսի կողմից Երվանդի սպանությունը՝ ըստ Մովսես Խորենացու պատումի, բայց, ինչպես ասվեց, վերագրելով այդ պատումն էլ, արձանագրությունն էլ Երվանդյան Երվանդին (ենթադրվում է որպես Երվանդ Դ.) եւ Արտաշես Ա.-ին։ Նրա կողմից, սակայն, ուշադրության չի արժանացել արձանագրության այն միտքը, որ «գեղեցիկ Հայաստան երկիրը նվաճողին սպանեցին զինվորները»։ Այս Երվանդը՝ որպես բուն հայկական՝ Հայկազյան-Երվանդյան գահատոհմի ներկայացուցիչ, Հայաստանում օրինական գահակալ էր եւ ոչ Հայաստանը նվաճած իշխող²³։ Հետեւաբար՝ արձանագրության խոսքը նրան չի կարող վերաբերել, բայց նույնանում է Մովսես Խորենացուն եւ հայ պատմիչներին ծանոթ, միայն մոր կողմից Արշակունի Երվանդի կամ նույնն է՝ միայն մայրական գծով Արշակունի՝ Պարթեւական Արշակունիների կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչ Տրդատ Ա.-ի հետ, որը բռնությամբ էր նվաճել Հայաստանը։

²² Տե՛ս Ա. Բոլտուнова, Греческие надписи Армавира, «Տեղեկագիր», էջ 53։

²³ Նույնիսկ Երվանդունիների իրանական ծագման մասին վարկածն ընդունելու դեպքում՝ Արտաշեսի կողմից Երվանդի սպանության ժամանակ (երբ էլ այն պատկերացնենք՝ Ք. ա. Բ., թե Ք. հ. Ա. դարում) Երվանդունիները մի քանի դար իշխում էին Հայաստանում, իսկ Հայկազյան Երվանդ Սակավակյացին եւ նրա որդի Տիգրանին Մովսես Խորենացին եւ Քսենոփոնը հիշատակում են իբրեւ Կյուրոս Մեծի ժամանակակիցների՝ Ք. ծ. ա. Ձ. դարում։ Երվանդունիների իրանական ծագման տեսակետի մերժման մասին տես Ժ. ԷԼՁԻԲԵԿՅԱՆ, Երվանդունիների ծագման հարցի շուրջը, ՊՐՀ, 1971, թիվ 2։

Ներոն կայսրից թագ ստանալուց եւ Հայաստան վերադառնալուց հետո հավելյալ տեղեկություններ Տրդատ Ա.-ի գործունեության, վախճանի կամ գահակալման տարեքանակի մասին օտար աղբյուրները չեն ավանդել, որոնք թույլ չտան ընդունել, որ նա իր մահով չի մահացել: Միայն Հովսեպոս Փլավիոսն է պատմում, որ 72 թ. դիմակայել է ալանների արշավանքին²⁴ եւ գերի ընկնելուց խուսափել՝ կտրելով իր վրա նետված պարանը: Լ. Շահինյանը ցույց է տվել, որ դա Արտաշեսի օրոք տեղի ունեցած արշավանքներից տարբեր՝ ավելի վաղ տեղի ունեցած մեկ այլ արշավանք է²⁵: Միմյանցից շատ տարբեր են վրաց տարեգրության նկարագրած արշավանքների եւ Հովսեպոս Փլավիոսի նկարագրած արշավանքի ուղիները (ըստ որի՝ Դերբենդն անցնելով՝ ներխուժել են սկզբում Մարաստան, այնտեղից՝ Հայաստան): Հովսեպոս Փլավիոսի նկարագրությունից տարբեր է նաեւ Մովսես Խորենացու հաղորդածը, վերջինս պատմում է ալանների արքայազնի գերվելու, նաեւ այն մասին, որ պարանը ոչ թե հայոց թագավորի վրա է նետվել, այլ նա է, պարանը նետելով, առեւանգել Սաթենիկին: Հետեւաբար՝ պատճառ չկա Տրդատ Ա.-ի եւ Արտաշեսի մասամբ նույնացման, ինչպես նաեւ նույն թագավորի մասին տեղեկությունները մասնատելու եւ կամայականորեն օգտագործելու համար: Հայկական աղբյուրներով ավանդված կենսագրության մեծ մասով, ինչպես նշել ենք, մեզ հետաքրքրող Արտաշեսը միավորվել է Քրիստոսից առաջ գահակալած Արտաշես Ա.-ին:

Նշենք նաեւ, որ Տրդատ Ա.-ի կառավարման ժամանակի մասին օտար աղբյուրներից տեղեկություն չունենալով՝ նրան է վերագրվել Ք. ա. Բ. դարում ապրած, հայ մատենագիրներին որպես Հայաստանում առաջին Արշակունի հայտնի Վաղարշակի իշխանության 22 տարին, որով Տրդատ Ա.-ի գահակալությունը դրվում է 66–88 թթ. (վերջերս՝ 63–75 կամ մոտ 80 թթ.): Բարեհաջող զուգադիպումը Երվանդը, ըստ հայ պատմիչների, գահակալել է 21 տարի, եւ ստացվել է, որ Տրդատ Ա.-ի համար պատմագիտության ընդունած տարիներն ու Երվանդի համար հայ պատմիչների ավանդած 67–87 թթ. համընկել են մեկ-երկու տարվա

²⁴ *Στέφ. Ιωσиф. Φλαβίη, Ιουδειακή ιστορία, VII, 7, 4, Μόσκη, 2008, էջ 431: Ալանների արշավանք ընդունվում է նաեւ 75 թ.՝ ըստ Դիոն Կասիոսի (Ριμηκή ιστορία, LXV, 15, 3, СПб, 2011, էջ 45) եւ Սվետոնիոսի (Տասներկու կեսարների կյանքը, Դոմետիանոս, 2, 2, Երեւան, 1986, էջ 291), որոնք պատմում են, որ պարթեական Վաղարշ Ա. թագավորն օգնության համար դիմել է Վեսպասիանոս կայսրը, բայց մերժվել է:*

²⁵ *Տէս Լ. ՇԱՀԻՆՅԱՆ, Հայաստանը եւ առաջին Արշակունիները, էջ 239–241:*

տարբերություններ: Ընդունելով, սակայն, որ օտար աղբյուրներից հայտնի Տրդատ Ա.-ն եւ հայկական աղբյուրների երվանդը նույն անձն են, նրա գահակալությունը պետք է ճանաչել 21 տարի, ինչպես հայկական մատենագրությունն է ավանդում, եւ ընդունել 67–87 թթ.՝ Արտաշեսի գահակալությունից առաջ:

ԴԱՐՁՅԱԼ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՄԱՍԻՆ

ԿԱՄ ՄԵԶ ՀԵՏԱՔՐՔՐՈՂ՝ «Ո՞Վ Է...» ՀԱՐՑԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Ժամանակին Լ. Շահինյանը բարձրացրել է Արտաշես թագավորին Ք. հ. Ա.–Բ. դդ. սահմանագծում՝ 87–128 թթ., իր ընտանիքով, կենսագրությամբ եւ գործերով վերականգնելու հարցը՝ «Հայաստանը եւ առաջին Արշակունիները» գրքում հանգամանորեն համադրելով պատմական տեղեկությունները, ներկայացնելով պատմագիտության կողմից այս ժամանակաշրջանը վերականգնելու քայլերը եւ Արտաշեսին իր ժամանակից դուրս թողնելու կամ, ճիշտ կլինի ասել, որպես առանձին թագակիր անձ ընդունելու փաստարկների անհամոզիչ լինելը²⁶: Գրքում, սակայն, անպատասխան է մնացել անխուսափելիորեն բարձրացող հարցը, Արտաշեսին վերականգնելով Քրիստոսից հետո իր ժամանակի մեջ՝ ինչպե՞ս վարվել Սանատրուկ եւ Վաղարշ Ա. թագավորների մասին տեղեկությունների հետ, որոնց որոշակի բացատրություն տալով՝ Սանատրուկի գահակալությունը պատմագիտության մեջ ընդունված տեսակետով ճանաչվում է 88–110 կամ 75–110 թթ., Վաղարշ Ա.-ի գահակալությունը՝ 117–140/143 թթ.²⁷, այսինքն՝ Արտաշեսի գահակալության տիրույթում (87–128 թթ.)՝ ըստ հայկական մատենագրության:

Հայոց Վաղարշ Ա. թագավորի գահակալությունը 117–140/143 թթ. ընդունելու հիմնական պատճառը Դիոն Կասսիոսի մի տեղեկությունն է, որտեղ հիշված է Սանատրուկի որդի Վաղարշը, որը հռոմեացիներից թագավոր է ճանաչվել Հայաստանի մի մասում: Այս տեղեկություն-

²⁶ Տե՛ս Լ. ՇԱՀԻՆՅԱՆ, Հայաստանը եւ առաջին Արշակունիները, էջ 317–379:

²⁷ Տե՛ս Յ. ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ, Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի եւ Հռոմի միջև 190 էն ն. Ք. մինչեւ 428 յ. Ք., Վենետիկ, 1912, էջ 194–213. Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հտ. Բ., Երեւան, 1978, էջ 18–23. «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., հտ. Ա., Երեւան, 1971, էջ 765–767. «Հայ ժողովրդի պատմություն», ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1975, էջ 181–182. «Հայ ժողովրդի պատմություն», ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2012, էջ 62–64:

նը Լ. Շահինյանը փորձում է վերագրել Վաղարշ Բ.-ին կամ համարում է անհստակ, ինչպես եւ՝ հայ մատենագրության հիշատակությունները Սանատրուկի մասին, որոնք նա չի առնչում Դիոն Կասսիոսի տեղեկությունները²⁸։ Այս պատճառով կարծես չեն ամբողջանում Արտաշեսին հայկական աղբյուրներով ավանդված ժամանակաշրջանում վերագրված ներառում նրա ճիշտ հիմնավորումները։ Սանատրուկին, սակայն, շրջանցել չի լինի՝ նրա մասին տեղեկությունների առկայության եւ այլոց հետ փոխկապվածության պատճառով։

Օտար աղբյուրներում Սանատրուկը հիշված է «Սուրիդաս» (Ք. հ. ժ. դ.) բառգրքում՝ իբրեւ մեծ գործերի հակում ունեցող, արդարամիտ, չափավոր, ողջամիտ հայոց թագավոր, որն արժանի է համեմատվելու լավագույն հռոմեացիների հետ²⁹։ Այս տեղեկությունը ժամանակաշրջան չի որոշակիացնում։

Փալստոս Բուզանդը Սանատրուկին «առաքելասպան» է կոչում, որով նրա ապրած ժամանակաշրջանը որոշակիացնում է Ա. դ. կեսերը։ Նա պատմում է, որ Սանատրուկը քաղաք է կառուցել Մշո դաշտում՝ Արածանիի եւ մեկ այլ գետի միախառնվելու տարածքում, եւ տեղը կոչվել է Մծուրք։ Մեկ այլ տեղեկությամբ պատմիչը հայտնում է, որ Սանատրուկի գերեզմանը Դարանաղաց Անիում չկարողացան քանդել Դ. դարում Հայաստան ներխուժած պարսից զորքերը³⁰։

Սանատրուկը հիշված է Սուրբ Թադեոս, Սուրբ Բարդուղիմեոս առաքյալների, ինչպես տեսանք, Սուրբ Ոսկյանց ու Սուրբիասյանց վկայաբանություններում՝ իբրեւ քրոջ որդին Աբգար թագավորի եւ հայրը՝ Արտաշեսի³¹։ Ըստ Սուրբ Բարդուղիմեոսի վկայաբանության՝ նա առաքյա-

²⁸ Տե՛ս Լ. Շահինյան, Հայաստանը եւ առաջին Արշակունիները, էջ 319–321։

²⁹ Տե՛ս Հ. Մանուկյան, Քննական տեսություն..., Երկեր, հտ. Բ., էջ 19։

³⁰ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, դպր. Գ., գլ. Ա., դպր. Դ., գլ. ԺԴ., դպր. Դ., գլ. ԻԴ., Երեւան, 1987, էջ 12 (գրք.), 13 (աշխ.), էջ 180 (գրք.), 181 (աշխ.), էջ 222 (գրք.), 223 (աշխ.)։

³¹ Տե՛ս Ղ. Վրդ. Արեւելի, Սուրբ, հտ. Ը., Վենետիկ, 1858 («Վկայաբանություն Թադեոսի առաքելոյն քարոզութեան եւ գալստեանն ի Հայս», էջ 1–8. «Պատմութիւն Թադեոսի առաքելոյն եւ Սանդիստոյ կուսին», էջ 59–75. «Վկայութիւն Սանդիստոյ դասեր Սանատրուկ արքային հայոց», էջ 77–102). «Սուրբ», հտ. ԺԹ., Վենետիկ, 1853 («Վկայաբանություն Սրբոյ Բարդուղիմէոսի առաքելոյն», էջ 1–30. «Սրբոց Ոսկեանց եւ Սուրբիասանց», էջ 33–66). «Յայսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730 («Թադեոսի առաքելոյն», Քաղոց ԺԵ., էջ բճկբ–բճկդ. «Բարդուղիմէոսի առաքելոյն», Տրէ Լ., էջ բճլա–բճլդ. «Ոսկեանցն եւ Սուրբիասանցն», Նաւասարդ ԺԷ., էջ լգ–լը). Մ. Վրդ. Արեւելի, Կիսկատար վարք եւ վկայաբանություն սրբոց, հտ. Դ., Վենետիկ, 1813 («Թադեոսի առաքելոյն եւ Սանդիստոյ կուսին եւ որք ընդ նոսա»,

լին նահատակության է մատնել իր գահակալության 29-րդ կամ վերջին՝ 30-րդ տարում³²։ Դրանից առաջ նրա հրամանով նահատակվել է Սուրբ Թադեոս առաքյալը։ Նահատակության տարեթիվը, ինչպես տեսանք, վերականգնվում է Սուրբ Սուրբիասյանց վկայաբանության համաձայն՝ 62/63 թ.։ Մովսես Խորենացու ժամանակագրությամբ Սանատրուկը գահակալել է 37–67 թթ.³³։ Նույն ժամանակաշրջանում ազգակցական նույն կապերով եւ գործերով Սանատրուկին գիտեն հայոց այլ պատմիչներ։

Սանատրուկի գահակալության այս շրջանում օտար պատմիչները հիշատակում են Հայաստանում իշխած հռոմեական զրաժոններին։ Առաջին հայացքից հակասական ներկայացող այս իրավիճակը կպարզվի, եթե ուշադրություն դարձնենք այն իրողությանը, որ մեր պատմիչները, մասնավորապես Մովսես Խորենացին, որը հայոց հին շրջանի վերաբերյալ առավել տեղեկություններ է հաղորդում, Տիգրան Բ. Մեծի (Ք. ա. 99–55 թթ.) որդի Արտավազդ Բ.-ի (Ք. ա. 55–33 թթ.) սպանությունից հետո ամբողջական Հայաստանի մասին չէ, որ խոսում են, երբ ներկայացնում են Արշամ Թագավորի, նրա որդի Աբգարի եւ վերջինիս քրոջորդի Սանատրուկի ժամանակը։ Նրանք իշխում են Հայոց Միջագետքում եւ հարակից հայկական սահմաններում, եւ ինչպես Մովսես Խորենացին է նշում՝ 1 թվականից լիովին հռոմեական իշխանության ներքո³⁴, ինչպես հաղորդում են նաեւ օտար աղբյուրները։ Տիգրան Մեծի Արշամ՝

էջ 5–14). հտ. Բ., Վենետիկ, 1811 («Վկայաբանություն Սրբոց Ոսկեանց եւ Սուրբասանց», էջ 90–130). հտ. Ժ., 1814 («Աբգարու Թագաւորի», էջ 145–158). հտ. Ժ., Վենետիկ, 1813 («Վարդ եւ վկայաբանություն սրբոյն Բարթողիմէոսի առաքելոյ», էջ 425–462)։

³² Բարդուղիմէոս առաքյալի վկայաբանության եւ հայ պատմիչների, մասնավորաբար Ստեփանոս Օրբելյանի տեղեկությունները (տես «Պատմություն տանն Սիսական», Ե., Մոսկուա, 1861, էջ 13–15) ամբողջացնելով՝ պետք է ընդունել, որ առաքյալը երկար ժամանակ քարոզել է Հայաստանում, հալածվելով կրկին հեռացել պարթեական Իրան եւ տեղեկանալով, որ Հայաստանում նահատակվել է Թադեոս առաքյալը, վերադարձել է Հայաստան Սանատրուկի 29-րդ՝ նախավերջին տարում, ու վերջինիս կողմից ինքը նույնպես նահատակվել է։

³³ Սանատրուկի գահատարիները (37–67 թթ.) վերականգնման մասին (փոքր տարբերությամբ՝ 38–68 թթ.) տես Լ. ՇԱՀԻՆՅԱՆ, Մովսես Խորենացի. պատմություն եւ ժամանակագրություն, Երեւան, 1988, էջ 201. Նույն հեղինակի՝ «Հայաստանը եւ առաջին Արշակունիները», էջ 406. Մ. ՎՐԴ. ՉԱՄԳԵԱՆ, Հայոց պատմություն, հտ. Ա., էջ 295 եւ 327–328, հտ. Գ., Վենետիկ, 1786, «Ժամանակագրություն», էջ 42–43. Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը եւ Մովսես Խորենացին, էջ 179–180. Նույն հեղինակի՝ «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը», Երեւան, 1965, էջ 70–71, աղ. 5։

³⁴ Տես ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմություն Հայոց, գր. Բ., գլ. ԻԴ., ԻԵ., ԻԶ., 1913, էջ 138–143, աղյուս.՝ 1990, էջ 89–92։

ասորի հպատակներից Մանուկե կոչված այս եղբոր միջոցով նրանք շարունակում են հայոց արքայական տունը եւ հայ պատմիչների կողմից անվանվել են հայոց թագավորներ՝ անկախ ունեցած սահմաններից եւ հռոմեական հպատակությունից: Հռոմեական իշխանության ժամանակը Հայաստանում ավարտվել է Տրդատ Ա. Երվանդի գահակալությունից, որը պարթևական Արշակունիների ճյուղից էր, իսկ նրան հաղթած եւ գահակալած Արտաշեսը՝ հայկական Արշակունիների³⁵: Վերջինիս ով լինելը խնդրո առարկան է:

Մեզ հետաքրքրող հարցի պարագայում չափազանց էական դեր ունի Դիոն Կասսիոսի հիշյալ տեղեկությունը, որը հաղորդում է. «Երբ Վուլպեոսը՝ Սանատրուկեսի որդին, պատրաստվել էր Սեւերոսի զորքի դեմ ճակատամարտելու եւ ընդհարումից առաջ զինադադար էր խնդրել ու կնքել, [Տրայանոսը] նրա մոտ դեսպաններ ուղարկեց եւ Հայաստանի մի մասը շնորհեց նրան խաղաղության առթիվ»³⁶: Այս հիշատակությունը հայագիտության մեջ մեկնաբանված է որպես Տրայանոս կայսեր արեւելյան արշավանքին վերաբերող տեղեկություն՝ հիշյալ Սեւերոսին նույնացնելով Տրայանոս կայսեր զորավար Կատիլիոս Սեւերոսի հետ³⁷ (եւ ոչ՝ Սեւերոս կայսեր, որի ժամանակակիցն էր հայոց թագավոր Վաղարշ Բ.-ն): Այն հիմք է դարձել, որ Տրայանոսի արշավանքից հետո ճանաչվի Վաղարշ Ա.-ի գահակալությունը (117–140/143 թթ.), իսկ նրանից առաջ՝ նրա հայր Սանատրուկի գահակալությունը՝ դրվելով Տրդատ Ա.-ից հետո՝ 75/88–110 թթ., այսինքն՝ Արտաշեսի գահակալության (87–128 թթ.) շրջանում՝ ըստ հայ պատմիչների: Դիոն Կասսիոսի այս տեղեկության վերագրումը Տրայանոսի ժամանակին, սակայն, չափազանց օգ-

³⁵ Նախքան Տրդատ Ա.-ի հաստատվելը Հայաստանում՝ այստեղ Արշակունիների իշխանության մասին տե՛ս Մ. ՎՐԴ. ՉԱՄՁԵԱՆ, Հայոց պատմություն, հտ. Ա., էջ 272–299. Լ. ՇԱՀԻՆՅԱՆ, Հայաստանը եւ առաջին Արշակունիները՝ ամբողջությամբ: Չկան օտար աղբյուրների տեղեկություններ, որոնք հակասեն հայոց տեղեկություններին առ այն, որ Հայաստանում Արշակունիները հաստատվել են սելեւկյան Անտիոքոս է. Սիդացի թագավորի սպանությունից հետո (Ք. ա. 134 թ. կամ 129 թ.): Դոյություն ունեն, սակայն, հարցի մասին հայկական վկայությունները հաստատող Տակիտոսի եւ Հովսեպոս Փլավիոսի տեղեկությունները (տե՛ս Լ. ՇԱՀԻՆՅԱՆ, Հայաստանը եւ առաջին Արշակունիները, էջ 58–78):

³⁶ Кассий Дион, Римская история (книги LXIV–LXXX), LXXIV, 9, 6, СПб, 2011, էջ 119. հմմտ. «Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին», հտ. 9-րդ, Դիոն Կասսիոս, Երեւան, 1976, էջ 212–213:

³⁷ Տե՛ս Յ. ՄԱՐԿՎԱՐՏ, էջ մը հայ Արշակունեաց հնագույն պատմութենէն, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1906, թիւ 2, էջ 33, ծնթ. 3. Յ. ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ, Քաղաքական վերաբերութիւններ..., էջ 211–212. Հ. ՄԱՆԱՆԳՅԱՆ, Քննական տեսություն..., Երկեր, հտ. Բ., էջ 35:

նում է այն համադրելու Սանատրուկի եւ նրա գահակալած որդու մասին հայկական տեղեկությունների հետ:

Այսպես, Դիոն Կասսիոսի երկի հիշյալ հատվածում ասված է, որ Տրայանոսի զորավար Սեկերոսի դեմ մարտի է պատրաստվել, այնուհետեւ կայսեր պատգամավորների հետ հաշտություն հաստատել Սանատրուկի որդի Վաղարշը՝ ճանաչվելով թագավոր Հայաստանի մի մասում: Մովսես Խորենացին պատմում է, որ Սանատրուկի որդի Արտաշեսը՝ հայոց թագավորը, ընդառաջ է գնացել Տրայանոս կայսերը, հաշտություն խնդրել նրանից՝ հանձն առնելով հարկ վճարել³⁸:

Դիոն Կասսիոսի տեղեկությունից չի բխում, թե Վաղարշը հայոց թագավորը չէր, այլ միայն ասվում է, որ նրան շնորհվեց Հայաստանի մի մասը: Սա կարելի է հասկանալ նաեւ, թե նա ճանաչվեց իր՝ արդեն ունեցած իշխանությունը, սակայն ավելի փոքր սահմաններում: Չէ՞ որ ցանկացած մեկին, ով հանդես է եկել հռոմեական զորքի դեմ, հենց այնպես թագավոր չէին ճանաչի, այն էլ այն դեպքում, երբ վճռորոշ ճակատամարտը տեղի չէր ունեցել, հայկական զորքը դուրս չէր մղել հռոմեացիներին: Հիշյալ Վաղարշն ինչ-որ արժանիք պիտի ունենար, որպեսզի, թեկուզ եւ երկրի մի մասում, թագավոր ճանաչվեր: Դիոն Կասսիոսը եւ Մովսես Խորենացին խոսում են նույն մարդու՝ հայոց թագավորի մասին, որը, ըստ երկուսի էլ, Սանատրուկի որդին էր: Տրայանոսից՝ նրա արեւելյան արշավանքի նույն հանգամանքներում ճանաչվելու եւ Սանատրուկի որդի լինելու այս երկու պարագաները, որ համընկնում են Դիոն Կասսիոսի եւ Մովսես Խորենացու հաղորդումներում, համոզիչ են դարձնում, որ Վաղարշը նույն ինքն Արտաշեսն է:

Դիոն Կասսիոսի տեղեկությունից չի բխում նաեւ, թե Վաղարշը գահի վրա հաջորդել է հորը՝ Սանատրուկին: Եւ պարտադիր չէ նրանց գահակալությունը հաջորդաբար ընդունել, մանավանդ երբ ունենք հայոց միաձայն տեղեկություններն այն մասին, որ Սանատրուկից հետո իշխել է Երվանդը (Տրդատ Ա.-ն), այնուհետեւ Սանատրուկի որդին՝ Արտաշեսը կամ, ինչպես հարկ է, որ ընդունենք, Վաղարշ Ա.-ն: Պատահական չէ, որ Արտաշեսի թոռը՝ Տիգրան Սոհեմոսի որդիներից մեկը, պապի բուն անունով Վաղարշ է կոչվել:

³⁸ Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գք. Բ., գլ. ԾԵ., 1913, էջ 185, աշխ.՝ 1990, էջ 120:

Մովսես Խորենացու եւ Դիոն Կասսիոսի այս հիշատակութիւնները Տրայանոսի արշավանքի հետ կապված, այսպիսով, համադրելի են: Կա միայն մի՝ առաջին հայացքից թվացող անհարթութիւն, որը, սակայն, օգնում է առավել մանրամասն տեսնելու իրադարձութիւնները: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Սանատրուկի որդի Արտաշէսն ընծաներով ընդառաջ է գնացել կայսերը՝ հանձն առնելով հարկատու լինել, ու երեւում է, որ դա եղել է Տրայանոսի արշավանքի սկզբում՝ 114 թ., երբ կայսրը մոտեցել էր Հայաստանի սահմաններին: Դիոն Կասսիոսի հիշյալ հատվածը վերագրվում է 116 թ., երբ Տրայանոսը ձեռք բերված նախնական հաջողութիւններով հասել էր Բաբելոն, եւ նրա թիկունքում՝ նվաճված տարածքներում ապստամբութիւններ էին բռնկվում, որոնցից էր եւ Սանատրուկի որդի Վաղարշի ընդդիմութիւնը:

Այս անհարթութիւնը բացատրելի է: Ուսումնասիրողների կարծիքով՝ Տրայանոսն ամբողջ Մեծ Հայքը չէ, որ ներառել է իր ստեղծած Արմենիա նահանգի (պրովինցիա) մեջ, այսինքն՝ 114 թ. երկրի մի մասում հայկական իշխանութիւն էր³⁹, այլ խոսքով՝ Տրայանոսը Վաղարշի (Արտաշէսի) իշխանութիւնը Հայաստանի մի մասում կարող էր ճանաչած լինել 114 թ., իսկ 116 թ. վերահաստատել՝ առանց հարկ վճարելու պայմանի, քանի որ այդ մասին Դիոն Կասսիոսը չի հիշում: Անուղղակի կերպով, բայց Մովսես Խորենացին նույնպէս ցույց է տալիս, որ Տրայանոսի արշավանքից առաջ Արտաշէսը (Վաղարշ) առանձնացած է եղել, հեռացած երկրի կառավարումից: Նա պատմում է, որ Արտաշէսի ավագ որդի Արտավազդը հակառակվել է հորը, գործել է ինքնակամորեն, ինչպէս Արգամ իշխանի, Սմբատ Բագրատունու նկատմամբ, փոխել է հոր կարգադրութիւնները եւ իրեն դրսեւորել որպէս երկրի փաստական կառավարող⁴⁰: Արտաշէսը որդու հետ առճակատման չի գնացել, նրան հանձնել է երկրորդ գահը, այլ խոսքով՝ նրան գահակից է դարձրել, եւ ինքն առանձնացել Հայաստանի մի մասում: Այն մեծ հավանականութեամբ կարող էր լինել

³⁹ Հ. Մանանդյանը, հետեւելով Հ. Աստուրյանին, հավանական է համարում, որ Հայաստանի հյուսիսարեւելյան շրջաններն են ազատ եղել, եւ այստեղ է ապաստանել պարթեւական խորով Ա. Թագավորը՝ խուսափելով Տրայանոսից, իսկ հետո հայկական զորքով օգնել է Միջագետքում հռոմեական զորքերի դեմ կռիվող պարթեւական ուժերին (տե՛ս Յ. ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ, Քաղաքական վերաբերութիւններ..., էջ 206–207. Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ, Քննական տեսութիւն..., Երկեր, հտ. Բ., էջ 35–36):

⁴⁰ Տե՛ս ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, գք. Բ., գլ. ԾԱ. եւ ԾԳ., 1913, էջ 180–181 եւ 183, աշխ.՝ 1990, էջ 117 եւ 119:

Արտաշեսյան գավառը Վասպուրական նահանգում՝ նրա կառուցած Արտամեստ կենտրոնով: Թովմա Արծրունին Արտաշեսի համար հարազատ վայրեր է համարում Հայաստանի հարավարեւելյան այս տարածքները, որտեղ Տրդատ Ա. Երվանդից հետապնդվելով՝ նրան մանուկ ժամանակ թաքցրել էր Սմբատ Բագրատունին՝ մինչեւ Պարթեւական տերություն հասցնելը⁴¹:

Մովսես Խորենացուն հայտնի էր արդյոք, որ Տրայանոսի կողմից Արտաշեսի իշխանությունը ճանաչվել է Հայաստանի միայն մի մասում, չգիտենք, սակայն նա կարող էր եւ դա շրջանցել, քանի որ ընդամենը 3 տարի անց Տրայանոսի արեւելյան հաջողություններն իսպառ ի չիք են դարձել: 117 թ.՝ կայսեր մահվանից հետո, իրերը վերադարձել են նախկին վիճակին, նաեւ Վաղարշ Ա. Արտաշեսի իշխանությունն է հաջորդ՝ Ադրիանոս կայսեր (117—138 թթ.) կողմից ճանաչվել ողջ Հայաստանի վրա՝ ներառյալ Տրայանոսի ստեղծած Արմենիա նահանգը: Ադրիանոսի կենսագիր էլիոս Սպարտիանոսը տեղեկացնում է, որ հայերին նա թույլ է տվել ունենալ թագավոր, մինչդեռ Տրայանոսի ժամանակ այնտեղ հռոմեական լեզատ էր: Մովսես Խորենացին նույնպես նկարագրում է, որ Արտաշեսը ճանաչված էր Ադրիանոսից եւ, ինչպես վերելում անդրադարձանք, հավատարիմ մնալով՝ չաջակցեց այդ կայսեր օրոք բռնկված հուզումներին⁴²:

116 թ. վերաբերող Դիոն Կասսիոսի վերոհիշյալ տեղեկությունը Սանատրուկի որդի Վաղարշի մասին, այսպիսով, ոչ թե դուրս է մղում Արտաշեսին իր ժամանակաշրջանից, այլ նրան ճանաչելի դարձնում նաեւ Վաղարշ անունով, իսկ Արտաշեսը, կարծում ենք, նրա գահակալության անունն է:

Գահակալին Արտաշես կոչելու ցայտուն օրինակը հայոց պատմությանը հայտնի է Զենոն Արտաշեսի (Ք. հ. 18—34 թթ.) պարագայում⁴³: Տակիտոսի մեկնաբանությունը, որ Պոնտոսի արքայազն Զենոնին Հայաստանում Արտաշես կոչեցին՝ Արտաշատ մայրաքաղաքի անունով, զուտ պատմիչի մեկնաբանությունն է: Սովորաբար իշխողներն են իրենց

⁴¹ Տէս Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, դպր. Ա., գլ. Ը., 1852, էջ 56—57, աշխ.՝ 1978, էջ 74—75:

⁴² Տէս Элий Спартиан, Адриан, XXI, 11, «Властины Рима», Москва, 2006, էջ 40. Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գք. Բ., գլ. Կ., 1913, էջ 185, աշխ.՝ 1990, էջ 123—124:

⁴³ Տէս Тацит, Анналы, кн. II, 56, Сочинения, т. I, էջ 69:

անունները տվել բնակավայրերին, ինչպես եւ Արտաշես Ա.-ն՝ իր կառուցած Արտաշատին: Բացի այդ՝ միայն Հայաստանում էլ, որ արքաները, որպես պատվանուն կամ գահակալության անուն, կրել են Արտաշես անունը, որի հունարեն համարժեքը հանդիսացող Արտաքսերքսը Հերոդոտոսը, ըստ իմաստի, բացատրում է «մեծ ռազմիկ»⁴⁴: Մոտ հնչողության պատճառով նույնացվելով Արդաշիր անվան հետ՝ այն մեկնաբանվում է նաեւ «արդարությանը իշխող»⁴⁵: Ինչ իմաստով էլ ընկալվի, որպես վերադիր պատվանուն՝ Արտաշես անունը կրել են Աքեմենյան արքաներից Կյուրոս Բ. Մեծը (Ք. ա. 559–530 թթ.)⁴⁶, նրա որդի Կամբյուսես Բ.-ն (Ք. ա. 529–522 թթ.), ինչպես եւ թագավորում է, նաեւ կեղծ Սմերդիսը (522 թթ.)⁴⁷,

⁴⁴ Տէն ՀԵՐՈԴՈՏՈՍ, Պատմություն, գք. VI, 98, Երեւան, 1986, էջ 368:

⁴⁵ Տէն Հ.Ր. ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա., Երեւան, 1942, էջ 305:

⁴⁶ Համաձայն վրաց տարեգրության՝ Բաբելոնը գրաված պարսից թագավորը կոչվել է Վահրամ, «որ եւ Արտաշէս» (տէն ՋՈՒԱՆՇԵՐ, Համառօտ պատմութիւն վրաց, գլ. Բ., Վենետիկ, 1884, էջ 17–18): Բարամը (=Վահրամ) կամ Արդաշիրը գրավել է նաեւ Ասորեստանը, հույներին, հռոմեացիներին (տէն Л. МРОВЕЛИ, Жизнь картлийских царей, Москва, 1979, էջ 27 կամ «Картлис цховреба», Тбилиси, 2008, էջ 20): Այս նվաճումներով Վահրամը նույնանուն է Կյուրոս Մեծի հետ (ՋՈՒԱՆՇԵՐ, էջ 18, ծնթ. 1): Ստրաբոնը եւ Պլուտարքոսը նույնպես հայտնում են, որ Կյուրոս անունը պարսից շախարհակալությունը հիմնադրած այդ թագավորի բուն անունը չէ: Ըստ Պլուտարքոսի՝ պարսից արքային կոչել են Կյուրոս, որովհետեւ բառը պարսկերեն նշանակում է արեւ (տէն ПЛУТАРХ, Сравнительные жизнеописания, Артаксеркс, 1, т. II, Москва, 1994, էջ 506): Kurash-ը ծագում է գեղդի լեզվում hvare՝ «արեւ» բառից (անդ, էջ 605, ծնթ. 2): Ըստ Ստրաբոնի՝ իր Ագրադատ անունը փոխելով՝ պարսից արքան վերցրել է Կյուրոս գետի անունը (տէն СТРАБОН, География, XV, III, 6, Москва, 1964, էջ 677): Այս բացատրությունն անսովոր է թվում: Նկատի ունենալով, որ հունարենը չունի «հ» տառը՝ Ագրադատը հնարավոր է կարդալ Ահրադատ եւ Ահր հիմքով համեմատելի դիտել հայկական Ահրի կամ Ահեկան=Ահրեկան անվան ու միաժամանակ ամսանվան հետ, որի հիմքում պահլավերեն atur՝ «կրակ» բառն է (տէն Հ.Ր. ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա., էջ 93. նույն հեղինակի՝ «Հայերէն արմատական բառարան», հտ. Ա., Երեւան, 1971, էջ 115): «Կրակ», հայերենում նաեւ «հուր» (որ նույն atur-ն է) բառիմաստը հուշում է արեւը, այսինքն՝ Ստրաբոնին որեւէ բարբառով ծանոթ Ահրադատ անունը նույնիմաստ է Կյուրոս անվան հետ, իսկ «դատ» վերջավորությունն իրանական անուններում հասկացվում է՝ տրված, պարգեւ:

⁴⁷ Կյուրոս Բ. Մեծի որդի Կամբյուսես Բ.-ն Արտաշես անունով հիշված է Աստվածաշնչում: Նա այն թագավորն է, որն արգելել է Երուսաղեմի տաճարի կառուցումը, ինչն արտոնել էր Կյուրոսը: Քանի որ Արտաշեսին հաջորդած Դարեհ Ա. Վշտասպանն է կրկին թուլլատրել տաճարի կառուցումը, կասկած չի մնում, որ Կյուրոս Բ.-ի եւ Դարեհ Ա.-ի միջեւ իշխած Կամբյուսես Բ.-ին է Սուրբ Գրքը կոչում Արտաշես (տէն Ա. Եզրաս Բ. 16–26, Բ. Եզրաս Ա. 1–3, Դ. 5–24, Ե. 5–17, Ե. 6–12, Զ. 15): Տաճարի կառուցումն արգելած պարսից արքային սեփական Կամբյուսես անունով գիտի Հովսեպոս Փլավիոսը (տէն Иосиф Флавий, Иудейские древности, кн. XI, гл. 2, 1–2, т. I, Москва, 2002, էջ 597–598): Հակառակ այս ուղղակի տեղեկության՝ ընդունվում է նաեւ տեսակետը, որ տաճարի կառուցումը կարող էր արգելած լինել Կամբյուսեսի դեմ ապստամբած եւ միայն 8 ամիս գահակալած կեղծ Սմերդիսը (տէն «Բառարան Սուրբ Գրոց», Կ. Պոլիս, 1881, էջ 72. «Библиейская энциклопедия архмд. Никифора», Москва, 2016, էջ 42):

գուցե եւ՝ Քսերքսես Ա.-ն (Ք. ա. 486—465 թթ.)⁴⁸։ Աքեմենյան հաջորդ ութ արքաներից հինգն Արտաքսերքսես (Արտաշես) անունը վերցրել են որպէս գահակալութեան անուն՝ նախապէս ունենալով Ասվիր, Արսակ, Օխ, Արսես, Բես անունները⁴⁹։

Հայոց թագավոր Արտաշես Վաղարշ Ա.-ի դեպքում կարող ենք ընդունել, որ Ողյուծա քուրմը գահակալութեան Արտաշես անունով է հիշել այդ վաստակյալ թագավորին, իսկ Տրայանոսի արշավանքի ժամանակ, երբ հայոց արքան զինադադար է խնդրել ու դաշինք կնքել նվաստացուցիչ պայմանով, ներկայացել է իր բուն՝ Վաղարշ անունով եւ ոչ գահակալութեան Արտաշես անունով, որն իր նշանակութեամբ (լինի մեծ ռազմիկ, թե արդարութեամբ իշխող) պիտի հիշեցներ նրա լիակատար ինքնիշխանությունը։ Տրայանոսի բանակից եկած տեղեկությունների հիման վրա հռոմեացի պատմիչը Վաղարշ անունով գիտի Արտաշեսին։

Անդրադառնալով, որ Հռոմի հետ այս դաշինքն է, որ Արտաշես Վաղարշ Ա.-ից հետո վերանորոգվել է նրա որդի Տիրանի եւ Անտոնինոս Պիոս կայսեր միջեւ, որը թագ ու ծիրանի է ուղարկել Տիրանին, ինչպէս այդ մասին խոսեցինք վերելում՝ դեպի Հայաստան պարթեական Պերոզ Վաղարշ Բ.-ի ձեռնարկած արշավանքի մասին Սուրբիասյանց վկայաբանութեան տեղեկութեան առիթով։

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

⁴⁸ Համաձայն Հովսեպոս Փլավիոսի՝ Դարեհ Ա.-ին հաջորդած նրա որդու՝ Քսերքսես Ա.-ի օրոք են Բաբելոնից վերադարձել հրեական գաղթյալների նոր խմբերը՝ եզրա քահանայի եւ նեեմիի գլխավորությամբ (տե՛ս Иосиф Флавий, Иудейские древности, кн. XI, гл. 5, 1—8, т. I, էջ 611—619)։ Այդ թագավորը Սուրբ Գրքում նույնպէս հիշված է Արտաշես անունով (Ա. եզրաւ Ը. 1—2, Բ. եզրաւ է. 11—26, նեեմի Ա. 1—11, Բ. 1—20)։ Եթե Քսերքսես անունը համառոտումը չէ Արտաքսերքսես անվան, կարող ենք ընդունել, որ Քսերքսես Ա. արքայի դեպքում նույնպէս առկա է Արտաշես անվան կիրառությունը՝ իբրեւ պատվանուն։ Եզրասի եւ նեեմիի գլխավորությամբ հրաների դարձը հայրենիք նշված է նաեւ Քսերքսես Ա.-ի որդի Արտաքսերքսես Ա. Երկայնաբազուկի (464—424 թթ.) օրոք, նաեւ հայ մատենագրութեան մեջ (տե՛ս ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ, Տիեզերական պատմություն, Երեւան, 2001, էջ 38 (գրք.), 60 (աշխ.)։ Այս հարցում միակարծություն չկա նաեւ այսօր (տե՛ս «Толковая Библия», под ред. А. Лопухина, 4-ое изд., т. II, Москва, 2009, էջ 811—813)։ Հովսեպոս Փլավիոսը Արտաքսերքսես Ա.-ին հիշում է Եսթեր թագուհու առնչությամբ, ինչպէս եւ Սուրբ Գիրքը նրան գիտի Արտաշես անունով, սակայն ընդունված է, որ նա Քսերքսես Ա.-ն է («Толковая Библия», т. III, Москва, 2009, էջ 8)։

⁴⁹ Տե՛ս М. ДАНДАМАЕВ, Политическая история Ахеменидской державы, Москва, 1985, էջ 275, ծնթ. 71։